

Дзира Я.І., к.і.н., с.н.с.

(Київ, Ін-т історії України НАН України)

**ВИХОВАНЕЦЬ
КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ КОЛЕГІЇ
ІВАН ВИГОВСЬКИЙ - РЕФОРМАТОР
УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ,
ВИЗНАЧНИЙ МОВОЗНАВЕЦЬ**

/на матеріалі рукопису

“Реєстра всього Війська Запорозького”, 1649 р./

Згідно із Зборівською угодою 1649 р. Виговський склав дуже важливий державний документ - козацький реєстр, який було вручено королеві у Варшаві. Козацькі писарі безпосередньо на місцях з народних уст занотували у 16-ти полках 40 тис. українських імен і стільки ж прізвищ, а також чимало назв сотень, полків, міст, сіл, родинних і родових понять. Саме вони лягли в основу реєстру.

За аналогією до латинського і польського письма генеральний писар застосував, крім передачі голосних “о”, “е” в закритих складах /зрідка зустрічається “и” - Бирченко, Пединив, Діненко, Макивка, Басарабобій тощо/, фонетичний правопис. До речі, у прізвищах з Полісся збережено місцеву вимову - Луй, Снуп, Кунь, Муст, Друзд тощо. У написанні імен і прізвищ не вжито жодної титли. Літерами української абетки позначені всі живі звуки національної мови.

Спроба створення національної абетки. З алфавіту виключено кириличні літери, а також букву “і”. В окремих полках цілковито, а в більшості частково, літеру “щ” замінено буквосполуками “шч”, “сч” і “ш”. Таким чином прояснено етимологію низки прізвищ - Мисьченко, Васьченко, Лесьченко, Ясьченко, Юсьченко, Зосьченко тощо. Також у написанні імен і прізвищ окремих полків повністю, в інших частково відсутня церковнослов'янська літера “ъ”. Замість книжної букви “л” відповідно до живої вимови маємо написання “в” - Товстий, Товстиха - 71 прізвище і лише один раз Толстенко. Прізвище Вовк, Вовченко, Вовкодав зустрічається 40 разів, а з літерою “л” /Волк, Волченко/ тільки 5 разів. Прізвище Довгий і похідні від нього надibuємо 66 разів, а Долгий, Долгань - тільки 10 разів тощо. Водночас зафіксоване м'яке діалектне “л” - Полколяшенко, Глюченко. Отже, з давніх-давен для українців характерною була вимова Товстий, Вовк, Довгий, Мовчан та ін. Вживається властива тільки українському алфавіту літера “ї”/“с Кропивної” і под./, а також літера “г”, яка передається буквосполукою “кг” і “к” - Гонта, Ганджа, Шинкирей тощо.

Іван Виговський - блискучий майстер українського барокового письма - пишного, мальовничого, орнаментального, яке є ключем для розуміння і пояснення важливих законів книжної української мови стосовно вимови окремих голосних і приголосних звуків.

Закон розрізнення, емблематичність, індивідуальна форма написання імен і прізвищ за допомогою різних форм діалектної вимови звуків - важлива риса українського правопису XVI-XVII ст. Цей закон яскраво ілюструє однакові родинні прізвища, які написані підряд. Наприклад Корчівська сотня - Семен Корчевський, Данило і Мартин Корчовські, Мисько і Федір Корчувські; Ярема Телиженко, Семен і Гриць Тележенко; Улас Ананченко, Іван Онанченко; Іван Хведоренко, Микола Федоренко; Богдан Шамшура, Грицько Шамшур; Васько Хвоставченко та Михно Хвастовченко; Мисько Буряк, Іван Бурак; Семен Динисенко, Ясько Денисенко; Ничипір Козерацький, Іван Кузерацький; Процик Некрашенко, Іляш Некраченко, навіть Ярема Урочшович, Василь Урушович та багато інших. Від слова "білий" утворено 240 прізвищ з літерою "ь", 160 - з літерою "и", а також 56 - з буквою "е". Останні козаки з Поліських країв, де написання з "е" відповідає вимові.

Від слова "дід" зустрічається 28 прізвищ з літерою "ь", 21 - з літерою "и", 4 - з літерою "е" і одне з літерою "ы" /Дыденко/. Отже, деревлянська літера "ь" вимовляється на Подніпров'ї як "і", "и", а в північних говорах як дифтонг, а не під наголосом як "е".

Подібну національну вимову і передачу зустрінемо і щодо літери "ф"- сотні написань Хведір і невелику кількість в усіх полках - Федір. Педір. З цією ж метою вживається подвоєння літери "ч" - Величченко, Лучченко, Ічченко тощо, або ж написання Чигринченко, Чигиринченко, Чегринченко.

Згідно з вимогами барокового мистецтва зустрічається чимало неоднозначних, невиразних універсальних написань літер, які можна читати як дві різні букви / а-и-е-о, е-и, г-ч, у-ь, ю-йо, йо-го, мо-лю та ін./ . Навіть написання двох чи трьох однакових літер в одному слові мають відмінне графічне зображення - Цароцоценко, Кучеренко. В реєстрі відображене своєрідне діалектичне ненаголошене "о" /Полтавщина/ : Москоленко, Бородовка, Горбузенко, Самохволенко. Водночас чимало прикладів з оглушеним приголосним: Медвितьченко, Глаткий, Дутка та ін.

Отже, для барокового письма характерна емблематична, індивідуальна форма написання імен і прізвищ, особливо тих, які повторюються. З цією метою створено і використано розмаїття і багатство зображень форм літер, надрядкових виносних літер, кущів і гірлянд літер, переплетінь ліній. Окремі літери мають до двох десятків графічних зображень. Вони створені Виговським для відображення на письмі закону розрізнення, а також вимог бароко-

вого письма і мистецтва. У кінці семи полків знаходимо сім різних підписів і криптонімів Генерального писаря.

Свою абетку Виговський творив на основі церковнослов'янського, грецького, латинського зображення літер, з яких майстерно малював національний орнамент імен і прізвищ, що нагадують декоративне мистецтво, навіть прикмети східного письма. Він створює складні літературні ребуси, які відображають водночас кілька форм слова, створює навіть гумористичні прізвища - Басум Гуляцькая, Федір Ольшанська, Васько Жуковська, Олесченко або Осличенко, Грицько Зленко або Гриць Козленко тощо.

Барокове письмо було великим імпульсом для словотворення української мови, збагачення фонетичних і морфологічних засобів. Тому, наприклад, у реєстрі знаходимо понад 60 форм прізвищ від слова "ніс", що свідчить про могутні словотворчі можливості живої української мови в давні часи.

Таким чином, важливий державний документ, скріплений підписами Б.Хмельницького, І.Виговського й державною печаткою, з певним правом можна вважати першим неоцінним джерелом української діалектології, а його автора - основоположником національної діалектології.

Вплив фонетичного і барокового козацького письма на утвердження фонетичного правопису української мови мав свої наслідки в наступні два сторіччя. Козацький фонетичний правопис лежить в основі фонетичного письма Тараса Шевченка, в якому є й елементи барокового письма:

Чи є крашчій на сим свити
На всій України!
Нема красчого й не буде
Дивуйтеся люди...
Нащо ти кувала... /"Сова"/.

До речі, поет викинув з свого письма старослов'янську літеру "ь", замінивши її на "и" ("і"). Козацький реєстр 1649 р. чи не перша серйозна лексографічна праця живої української мови. Він засвідчив багатовікове існування національної звукової системи, відображеної в сотнях дохристиянських імен і прізвищ реєстру.